

Zofia A. Brzozowska, *Chadidża i jej czarnoookie siostry. Obraz kobiet bliskowschodnich z epoki narodzin islamu w średniowiecznej literaturze kręgu bizantyńsko-słowiańskiego*, Byzantina Lodziensia XLIV, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2021, ss. 300

Zofia A. Brzozowska, związana z Katedrami Filologii Słowiańskiej i Historii Bizancjum oraz Centrum Ceraneum Uniwersytetu Łódzkiego, to jedna z najbardziej znanych reprezentantek młodego pokolenia łódzkich bizantynologów i paleoslawistów. Jest Autorką ośmiu monografii i około sześćdziesięciu artykułów naukowych, dotyczących przede wszystkim szeroko pojętego obszaru *Slavia Orthodoxa*. Ostatnim projektem Zofii A. Brzozowskiej, przygotowanym wraz z szerokim zespołem łódzkich badaczy, był realizowany (w latach 2017-2021) dzięki wsparciu Narodowego Centrum Nauki grant pod tytułem *Mahomet i narodziny islamu – stereotypy, wiedza i wyobrażenia w kręgu kultury bizantyńsko-ruskiej*. Jednym z efektów tegoż przedsięwzięcia jest recenzowana monografia. Część wyników badań zaprezentowanych w książce znalazła się też w szerszym kompendium anglojęzycznym dotyczącym tematyki grantu, pt. *Muhammad and the Origin of Islam in the Byzantine-Slavic Literary Context. A Bibliographical History*, opublikowanym przez Autorkę we współpracy z Mirosławem J. Leszką i Teresą Wolińską (Byzantina Lodziensia XLI, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020, ss. 388).

Recenzowana książka została podzielona na pięć rozdziałów. W pierwszym z nich Autorka omówiła teksty potwierdzające pamięć historyczną kręgu staroruskiego (do XVI w.) na temat męczennic i świętych chrześcijańskich z terenu Persji, uzupełnionych o portret przedstawicielki irańskiego manicheizmu, Kaliniki. W rozdziale drugim Zofia A. Brzozowska zajęła się ruskim wizerunkiem Mawii, znanej z bizantyńskich historii kościelnych przywódczyni arabskiej. Rozdział III dotyczy chrześcijanek ze wspólnoty w Nadżranie, w Arabii Południowej. W rozdziale czwartym Autorka omówiła natomiast zagadnienie wizerunku pierwszych kobiet islamu, m.in. żony Muhammada, Chadidży oraz jego córki, Fatimy. Za uzupełnienie tych rozważań należy uznać rozdział piąty niniejszej monografii, dotyczący archetypu muzułmańskiej arystokratki, żony

jednego z kalifów umajjadzkich, Saidu, przedstawionej w kontekście tekstów martyrologicznych o śmierci mnicha Michała z ławry św. Saby. Jak widać z powyższego krótkiego opisu, książka jest zbiorem tekstów problemowych dotyczących różnych regionów geograficznych i wyznań szeroko pojętego Orientu, łączy je zaś przede wszystkim skupienie się na tekstach staroruskich, których wybór otrzymujemy w aneksie, gdzie zamieszczono tłumaczenia (wraz z tekstem oryginalnym, cerkiewnosłowiańskim) następujących zabytków piśmiennictwa: *Żywot prologowy św. Golenduchy*, *O carycy Saracenów Mawii* (z *Latopisu hellenckiego i rzymskiego* drugiej redakcji), *Żywot prologowy św. Synklityki Nadzrańskiej*, *O Chadidży, żonie Mahometa* (z *Latopisu hellenckiego i rzymskiego* drugiej redakcji), *O carycy Saracenów Saidzie i mnichu Michale z ławry św. Saby* (z *Żywotu św. Teodora z Edessy*).

Bardzo istotną rolę w układzie pracy odgrywa wstęp. Zofia A. Brzozowska omówiła w nim staroruską literaturę historyczną, hagiograficzną i podróżniczą, w której znalazły się odniesienia do islamu w ogóle, nie tylko w kontekście kobiecym. Dlatego też niesłusznie byłoby kierować się tytułem pracy, odnosząc się do tego fragmentu książki. Należy bowiem polecić go każdemu zainteresowanemu wizerunkiem religii głoszonej przez proroka Muhammada na obszarze *Slavia Orthodoxa*. Uzupełnieniem wstępu jest przegląd źródeł greckich, które wpłynęły poprzez tłumaczenia cerkiewnosłowiańskie na kształtowanie się staroruskich wyobrażeń względem islamu, tak historycznych, jak i *stricte* apologetycznych oraz polemicznych. Warto dodać, że książka jest pięknie wydana i świetnie ilustrowana dzięki pracy Elżbiety Myślińskiej-Brzozowskiej, rysunkami przedstawiającymi materiał ikonograficznych pochodzący z prawosławnej architektury sakralnej, a także staroruskich manuskryptów, zebrany przez Autorkę. Reasumując, Łódzka bizantynolog dokonała niezwykle interesującego zestawienia wizerunków kobiet orientalnych, które możemy odnaleźć w tekstach staroruskich i wykonała ogromną pracę, wymagającą porównania dziesiątek manuskryptów. Każde omówienie treści żywotu lub innego przekazu źródłowego zostało bowiem poprzedzone obszernym i drobiazgowym studium dostępnych w naszych czasach rękopisów cerkiewnosłowiańskich, nie tylko z terenów Rusi, ale również ziem bułgarskich i serbskich.

Pracę Zofii A. Brzozowskiej polecić wypada więc każdemu, kogo interesuje wizerunek Orientu na terenach należących do *Slavia Orthodoxa*, szczególnie, że podobnych opracowań, pisanych wbrew schematycznym podziałom historycznym i geograficznym, brakuje na polskim rynku książki. Niemniej jednak niniejszy tekst nie byłby kompletny, gdybym nie podniósł kilku wątków,

które wydają mi się warte rozwinięcia i dyskusji w ramach omawianej pracy. W kontekście postaci Ferwuty (s. 39-40) i Golenduchy (s. 61) Autorka słusznie zauważa, że twórcy żywotów zdają się nadawać obydwu męczennicom pewne, zdawałoby się męskie cechy, natomiast ich zachowanie, które przystałoby raczej mężczyznom, nie zostaje właściwie w żaden sposób „potępione”. Nie wydaje się to jednak czymś wyjątkowym w kontekście szeroko pojętego „chrześcijaństwa wschodniego”. Wystarczy wspomnieć chociażby żywoty takich świętych armeńskich bądź gruzińskich, jak Nino lub Szuszanik, gdzie przydawanie cech męskich kobietom-męczennicom można uznać wręcz za metodyczny sposób opisu. Pierwsza ze wspomnianych, wzmiankowana w takich tekstach, jak *Nawrócenie Kartli* czy *Żywot świętej Nino* zostaje posłana przez patriarchę Juwenala jako „równa mężczyznom”, nazwana Oświecicielką (na wzór ormiańskiego Grzegorza Oświeciciela), równa apostołom (co znamy również z tradycji staroruskich), posiadającą cechy kapłańskie (takie jak wyznaczanie następcy biskupa czy dar głoszenia ewangelii oraz uzdrawianie), a zgodnie z jedną z tradycji miała ona przekazać narodom Iberii dziesięć nowych przykazań. Nie jest to jednak wyjątek wśród świętych kaukaskich. Szuszanik (znana z *Męczeństwa Szuszanik* autorstwa Jakuba Curtaweli) zostaje nazwana następczynią swojego ojca (otrzymuje również po nim imię – Wardanupi), prorokuje, spowiada, błogosławi rodzinę królewską i poddanych, uzdrawia, z kolei elementy jej męczeństwa (przechodzi drogę cierni, zostaje ubiczowana, w drodze towarzyszą jej lamentujący, w jednym z miejsc tekstu jest porównana do Owieczki Bożej, Oblubienicy, w innym fragmencie nazwana zostaje wojownikiem, odmawia też uwolnienia z kajdan, dobrowolnie poddając się karze) przywołują dość jasne skojarzenia w każdej osobie, wychowanej lub zaznajomionej chociażby z kulturą chrześcijańską¹.

W tym miejscu warto przytoczyć uwagę natury ogólnej. Wydaje mi się, że czasem powinniśmy dobrze zastanowić się, jakie stereotypy obalamy niejako w naszych tekstach – czy pochodzą one faktycznie z epok, które badamy, czy

---

¹ Teksty, na które powołałem się tutaj, można przeczytać w tłumaczeniach na język polski: Jakub Curtaweli, *Męczeństwo św. Szuszanik*, tłum. E. Biedka, [w:] *Męczennicy pierwszych wieków chrześcijaństwa*, wstępy, oprac. i wyb. tekstów M. Starowieyski, Kraków 2020, s. 530-545; *Nawrócenie Kartlii (Mokcewaj Kartlisaj)*, ze starogruz. przeł. i przyp. opat. D. Kolbaja, wstęp M. Lordkipanidze, Warszawa 1995. Interesujące omówienie współczesne wymienionych powyżej gruzińskich hagiografii (m.in. całego cyklu poświęconego Nino Oświecicielce): S.H. Rapp Jr., *The Sasanian World through Georgian Eyes. Caucasia and the Iranian Commonwealth in Late Antique Georgian Literature*, London-New York 2016, s. 33-168.

raczej zostały wyniesione przez nas samych z edukacji powszechnej, jak doskonale wiemy, często mającej niewiele wspólnego z opisywaną rzeczywistością, a raczej próbującą w schematyczny, prosty i ogólnodostępny sposób wyjaśniać pewne zjawiska (jak chociażby domniemaną dominację mężczyzn w kulturach chrześcijańskich). Porównując zaprezentowany materiał staroruski z lepiej znanym autorowi recenzji armeńskim i gruzińskim, warto również zauważyć, że nie wydaje się niczym szczególnym fakt podkreślania pochodzenia części męczenników z kręgów arystokratycznych czy wręcz sprawujących władzę (s. 69-70). To często powtarzający się topos. Trudno też spodziewać się, aby przynależność etniczna odgrywała jakąś wyjątkową rolę w utworach hagiograficznych, odwołujących się przede wszystkim do wspólnoty wiary w Chrystusa, dlatego nie wydaje się zasadną sugestią możliwość odnalezienia „genetycznego pokrewieństwa” (s. 70) pomiędzy Sasanidami a Nabuchodonozorem II – to raczej wyłącznie topos o charakterze biblijnym. Autorka zresztą zauważa to zjawisko w innym miejscu (s. 113), słusznie konkludując, że dla twórców martyrologów *przynależność etniczna nadźrańskich męczennic stanowiła [...] kwestię drugorzędną* (s. 113). Podobnie też za wątpliwe należy uznać podkreślanie przez Badaczkę znaczenia więzi rodzinnych w społecznościach arabskich (s. 105), w kontekście fragmentu dotyczącego męczeństwa chrześcijan z Nadźranu. Przedstawione teksty odwołują się wszak bezpośrednio do przesłań Nowego Testamentu i zgodne są z duchem ewangelicznym, gdzie wyraźnie podkreśla się, że wierność Chrystusowi znajduje się ponad wszelką inną, także rodzinną. Autor cerkiewnosłowiańskiego przekładu martyrium, podążając za greckim oryginałem, chciał najprawdopodobniej uwypuklić ten element w kontekście ewangelicznym, lecz nienawiązującym do jakichkolwiek tradycji bądź to arabskich, bądź może bliższych mu, z terenów *Slavia_Orthodoxa*.

Odnosząc się z kolei do słusznej uwagi Autorki o dość wysokiej pozycji kobiet ze wspólnoty Nadźran (s. 94-96), nie można moim zdaniem w tym przypadku abstrahować od zagadnienia wyznania tychże, bowiem religie objawione, zarówno chrześcijaństwo, jak i islam w swojej początkowej formie, poprawiły pozycję kobiet w tradycyjnych społeczeństwach arabskich. Nie skupiając się na samym chrześcijaństwie, warto wspomnieć o mniej znanych w polskim dyskursie naukowym ustaleniach badaczy dotyczących stosunku Muhammada i wczesnego islamu względem pozycji kobiet. Przekazy na temat powstawania wspólnoty wokół Proroka wskazują, że konsultował on wiele kwestii z kobietami, a jedna z nich, Umm Waraka, została wyznaczona do prowadzenia modlitw,

także z udziałem mężczyzn². Miała też brać udział w formułowaniu pierwszych redakcji *Koranu*³. Kobiety modliły się w meczetach nieoddzielone od mężczyzn, ich *isnady* były uznawane w hadisach, niektóre nawet brały udział w kampaniach wojennych⁴. Istotne znaczenie kobiet we wczesnym islamie jest dobrze udokumentowane, zarówno polityczno-religijne⁵, jak społeczno-gospodarcze⁶. Temat ten uwypuklany był w muzułmańskiej literaturze religijnej, a Chadidża i A'isza nie były jedynymi kobietami z tytułem „Matki Wiernych” w tych

---

² Fakt ten dla niektórych szkół teologicznych w islamie jest koronnym argumentem przemawiającym za możliwością udzielenia kobietom pozwolenia przewodniczenia modlitwom mieszanym; zob. np.: Ch. Mechart, *Whether to keep Women out of the Mosque. A Survey of Medieval Islamic Law*, [w:] *Authority, Privacy and Public Order in Islam. Proceedings of the 22nd Congress of L'Union Europeenne des Arabisants et Islamisants*, ed. B. Michalak-Pikulska, A. Pikulski, Leuven 2006, s. 59-69.

³ W. Wiebke, *Woman in Islam*, Princeton 1993, s. 111.

⁴ Przykładem może być znana szeroko do dziś i często wykorzystywana jako symbol udziału kobiet w dżihadzie Chawali bint al-Azwar, biorąca udział w pierwszej fazie muzułmańskich najazdów na Palestynę i Syrię, porównywana do „miecza islamu” Chalida ibn Walida; zob. np. D. Cook, *Women fighting in Jihad?*, [w:] *Female, Terrorism and Militancy, Agency, Utility and Organisation*, ed. D. Cook, New York 2008, s. 38-39.

⁵ W kontekście rozszerzenia niektórych praw kobiet i zunifikowania podejścia do nich bez względu na pochodzenie plemienne islam miał w początkowych okresie oddziaływanie, które należy uznać ze wszech miar pozytywne (zob. np.: F. A. A. Sulaimani, *The Changing Position of Women in Arabia under Islam during the Early Seventh Century*, MPhil., University of Salford 1986, s. 170-171). Kobiety miały wiele do powiedzenia także w okresie sprawowania władzy przez pierwszych kalifów tzw. sprawiedliwych (N. Abbott, *Women and the State in Early Islam*, „Journal of Near Eastern Studies” 1942, t. 1, s. 106-126; eadem, *Women and the State on the Eve of Islam*, „American Journal of Semitic Languages and Literature” 1941, t. 58, s. 259-284). Istotne jest wyodrębnienie momentu, w którym kobiety zaczęły tracić swoje pierwotne prawa (zob. np.: J. I. Smith, *Women, Religion and Social Change in Early Islam*, [w:] *Women, Religion and Social Change*, ed. Y. Yazbeck Haddad, E. Banks Findly, State University of New York 1985, s. 19-35). Dychotomię pomiędzy zachowaniem Muhammada i jego pierwszych następców a późniejszymi zwyczajami w kontekście traktowania kobiet w społeczeństwie opisuje m. in.: J. A. Sechzer, *Islam and Woman. Where Tradition Meets Modernity. History and Interpretations of Islamic Women's Status*, „Sex Roles: A Journal of Research is a global, multi-disciplinary, scholarly, social and behavioral science journal with a feminist perspective” 2004, t. 51, s. 263-272.

⁶ B. Koehler (*Female Entrepreneurship in Early Islam*, „Economic Affairs” 2011, t. 31, nr 2, s. 93-95) pisał m.in. tak: *however, a comparison of female entrepreneurship in pre-Islamic society and in Mohammed's era shows that women occupied leadership roles before and after the establishment of Islam.*

tradycjach⁷. Jeden z najważniejszych muzułmańskich genealogów przełomu VIII i IX w. Muhammad ibn Sa'd, w swoim słowniku *Kitab al-Tabakat al-Kabir* (*Wielka Księga Pokoleń*) wśród 4250 życiorysów osób mających wpływ na rozwój islamu w pierwszych dwóch generacjach umieścił około sześciuset biografii kobiet⁸. Odrywały one dość istotną rolę także w nieortodoksyjnych odłamach islamu⁹. Dzisiaj fakt znaczenia kobiet w historii powstania religii muzułmańskiej stanowi element dyskusji na temat współczesnego pojmowania ich praw w krajach islamskich¹⁰, prowadząc niekiedy wręcz do krytyki nowoczesnych idei, takich jak feminizm, z perspektywy odwołania do tradycji¹¹. Wracając do omawianej monografii, we fragmentach poświęconych „córkom przymierza” brakuje chociażby krótkiego wyjaśnienia, na czym polegał ich szczególny charakter w kościele nadżrańskim, co niestety może wprowadzać Czytelnika w błąd, biorąc pod uwagę, że szczegółowy opis ich prerogatyw odpowiada właściwie przedstawicielkom stanu monastycznego (s. 104-107).

Trudno zgodzić się ze stwierdzeniem ze strony 95, gdzie Autorka dość autorytatywnie określiła Lachmidów jako *gorliwych wyznawców bóstw arabskich*. Co prawda, tradycyjne wierzenia odgrywały w tym państwie istotną rolę, ale nie

---

⁷ Widać to w popularnych muzułmańskich „przewodnikach” po treściach koranicznych i hadisach; zob. np. Sh. Z. Qasmi, M. T. Salafi, *Question and Answers on the Mothers of Believers*, Darussalam, Riyadh-Lahore-Houston b.d.w., gdzie oprócz Chadidży i A'isy znajdziemy odniesienia m. in. do Sawdy bint Zamah (s. 19-26), Zajnab bint Chuzajmy (s. 55-60), Umm Salamy bin Abu Umajji (s. 61-68) czy Umm Habiby bint Abu Sufjan (s. 85-92). Nie zawierają one co prawda treści zweryfikowanych w toku dyskusji historycznej, a raczej wskazówki dla wierzących, niemniej jednak należy je uznać za dowód istotnego znaczenia tych kobiet dla muzułmanów.

⁸ K. Abbou Hershkovits, *Women Converts and Familial Loyalty in the Time of the Prophet Muhammad b. Sa'd*, [w:] *Conversion to Islam in the Premodern Age: A Sourcebook*, ed. N. Huvitz, Ch. S. Sahner, U. Simonsohn, L. Yarbrough, Berkeley 2020, s. 54-57.

⁹ C. Baugh, *Revolting Women? Early Kharijite Women in Islamic Sources*, „Journal of Islamic and Muslim Studies” 2017, t. 2, s. 36-55.

¹⁰ Zarówno w dyskusjach akademickich (E. Akhmetova, *Women in Islamic Civilisation. Their Rights and Contributions*, „Islam and Civilisational Renewal” 2016, t. 7, s. 474-491; eadem, *Women's Rights. The Qur'anic Ideals and Contemporary Issues*, „Islam and Civilisational Renewal” 2015, t. 6, s. 58-75); jak i tych teologicznych (S.A. Gh. Bukhari, *Role of Women in the Development of Islamic Civilization*, „Jihad al-Islam” 2012, t. 5, s. 7-18; M. Elius, *Islamic View of Women Leadership as Head of the State. A Critical Analysis*, „The Arts Faculty Journal” 2010-2011, t. 4, s. 195-205).

¹¹ S. Nawab, *The Contribution of Women to Muslim Society. A Study of Selected Autobiographical and Bibliographical Literature*, MA Thesis, Faculty of Arts Rand Afrikaans University 1997, s. 129-132.

należy zapominać zarówno o wpływach Kościoła Wschodu (nestorianach), jak i religii perskich, przede wszystkim zaratusztrianizmu¹². Trudno też stwierdzić, czy królową Palmyry Zenobię możemy jednoznacznie określić jako *władczynię arabską* (s. 78), nie można zapominać bowiem o istotnych na terenach królestwa wpływach aramejskich, skąpych informacjach na temat jej rodziny¹³, a także decydującym w tym kontekście wychowaniu – grecko-łacińskim¹⁴. Na stronie 81 znajdziemy wzmiankę, zgodnie z którą Mawia miała wysłać swoje wojska na pomoc zagrożonej stolicy cesarstwa na wieść o klęsce pod Adrianopolem. Zdecydowanie bardziej logicznym wydaje się, że arabski kontyngent znajdował się po prostu w Konstantynopolu już od jakiegoś czasu, a nie został wysłany po przegranej Walensa. Dla przykładu, według Davida Woodsa, na którego tekst powołuje się również Autorka, wspomniani Arabowie byli członkami straży przybocznej cesarzowej Dominiki, żony cesarza Walensa¹⁵, z kolei Irfan Shahid (w pracy również wymienionej przez Badaczkę, mam na myśli *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century*) twierdził, że Saraceni znaleźli się w Konstantynopolu po szczęśliwym odwróceniu spod Adrianopola¹⁶. Jak podkreśla jednak wielu naukowców, nic nie potwierdza, aby Arabowie broniący stolicy zostali wysłani przez Mawię na pomoc Walensowi, zagrożonemu przez Gotów¹⁷. Nie

---

¹² Jak napisała o najważniejszym ośrodku Lachmidów, czyli położonej w dzisiejszym środkowym Iraku, Al-Hirze, wszak stolicy jednego z nestoriańskich biskupstw Isabel Toral-Niehoff: *Here, all the elements that define Islam's Late Antique heritage were to be found, namely, Christian-Aramaic, Arabic-Bedouin, Jewish, and Persian influences together with Najran in south Arabia, it was one of the main Arab urban and political centers of Late Antiquity, a kingdom whose court attracted poets and merchants from all over the peninsula* (I. Toral-Niehoff, *The 'Ibad of al-Hira: An Arab Christian Community in Late Antique Iraq*, [w:] *The Qur'an in Context Historical and Literary Investigations into the Qur'anic Milieu*, ed. A. Neuwirth, N. Sinai, M. Marx, Leiden-Boston 2010, s. 323).

¹³ T. Bryce, *Ancient Syria. A Three Thousand Year History*, Oxford 2014, s. 297.

¹⁴ W. Ball, *Rome in the East. The Transformation of an Empire*, London 2016, s. 85; M.H. Dodgeon, S.N.C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226-363. A Documentary History*, London 2002, s. 73.

¹⁵ D. Woods, *The Saracen Defenders of Constantinople in 378*, „Greek, Roman and Byzantine Studies” 1996, t. 37, s. 274.

¹⁶ I. Shahid, *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century*, Washington 1984, s. 181.

¹⁷ A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, vol. I, Oxford 1964, s. 154, M.P. Speidel, *The Roman Army in Arabia*, „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt”, T. II, Bd. VIII, Berlin-New York 1978, s. 727. Kwestię tę starałem się omówić dość szczegółowo, choć w miarę możliwości lakonicznie (B. Cecota, *Nie tylko Grecy. Obcy we wczesnobizantyńskim Konstantynopolu*, [w:] *Z badań nad wczesnobizantyńskim Konstantynopolem*, red. M.J. Leszka, K. Marinow, A. Kompa, Łódź 2011, s. 32-34).

mniej kontrowersyjnym zagadnieniem, wymagającym chociażby krótkiego komentarza (którego niestety nie otrzymujemy) jest kwestia rzekomego wysłania emisariuszy Walensa do przebywających na zesłaniu (z cesarskiego rozkazu) biskupów ortodoksyjnych celem wyświęcenia podważającego arianizm (popierany przez władzę) mnicha, którego miała wybrać sobie Mawia na pasterza Sacracenów. Należałoby zastanowić się nad wiarygodnością podobnego przekazu.

Czasem wydaje się, że brakuje w pracy bardziej szczegółowego wyjaśnienia. Za dość interesującą uważałbym na przykład odpowiedź na pytanie czemu autor *Opowieści o bitwie z Mamajem*, opisujący starcia na Kulikowym Polu z roku 1380, uznał za stosowne przyrównać ruskich wojowników do męczenników z Nadżranu (s. 100-101)? Co prawda Autorka podaje tekst oryginalny, cerkiewnosłowiański, dzięki czemu możemy samodzielnie zapoznać się z odwołaniami do męczennika Aretasa, znajdującymi się w tym fragmencie, zabrakło mi jednak chociażby kilku zdań objaśniających to zagadnienie, chociażby w tym samym przypisie. Podobnie, oględnie został potraktowany fragment tekstu *O heretyku Mahomecie*, gdzie wzmiankowano bliżej nieznanego mnicha ariańskiego, który miał uzyskać szczególny wpływ zarówno na Chadidżę, jak i samego Proroka. Autorka zadowoliliła się tutaj odwołaniem do znanej postaci Sergiusza Bahiry (s. 125). Oprócz tego, że warto pamiętać, jak skomplikowane jest zagadnienie pochodzenia tej postaci, łączonej w niektórych przekazach i interpretacjach zarówno z arabskim plemieniem Kajs¹⁸, jak i środowiskami żydowskimi (miał być ponoć rabinem jednej ze wspólnot zamieszkujących Arabię¹⁹), to należy też zauważyć, iż podawany w omawianym przez Badaczkę tekście domniemany arianizm mnicha „pasowałby” znacznie bardziej do jednego z arabskich monoteistów – hanifów²⁰, funkcjonujących w Mekce w czasach Muhammada, na czele z kuzynem jego żony, Waraką ibn Naufalem²¹.

---

¹⁸ B. de Vries, *On the Way to Bosra. Arab Settlement in South Syria before Islam – the Evidence from Written Sources*, [w:] *Hereux qui comme Ulysse a fait un beau voyage. Movements of People in Time and Space*, ed. B. de Vries, N. Naguib, Bergen 2010, s. 72.

¹⁹ B. Roggema, *The Legend of Sergius Bahira. Eastern Christian Apologetics and Apocalyptic in Response to Islam*, Leiden 2009, s. 44.

²⁰ Hanif (pl. hunafa') to człowiek, który odrzuca politeizm, wierzy w jednego Boga, ale jednocześnie niekoniecznie jest Żydem lub chrześcijaninem, często łączony z tzw. wiarą Abrahamową, odwołującą się do posłannictwa protoplasty zarówno Arabów (od Ismaela), jak Żydów (Izaaka); zob. np.: W.M. Watt, *Hanif*, [w:] *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_0264 [dostęp: 15.12.2021 r.].

²¹ W Mekce i Medynie żyło kilku chrześcijan. Jednak były to przypadki odosobnione

Kilka krótkich uwag w zakresie konsekwencji zapisu nazw arabskich. Skoro na stronie 76 Autorka używa Dżabalah, to wydaje się, iż powinna również zapisać Al-Haris, zamiast Al-Harith (szczególnie, że na stronie 133 ta istotna prawidłowość została zauważona w kontekście Umm Kulsum – Umm Kulthum). Idąc tym tropem, na stronie 94 powinno znaleźć się Józef (czemu nie Jusuf?) Zu Nuwas, nie Dhu Nuwas, a na stronie 98 Al-Munzir zamiast Al-Mundhira. Z kolei na stronie 134 Autorka określa istotne niegdyś (szczególnie w epoce wczesnoabbasydzkiej) perskie miasto Rajj (lub Rej) jako Ray. Nie twierdzą, że te formy zapisu są nieprawidłowe, gdyż obydwie wersje należy uznać za dopuszczalne. Warto byłoby jednak zdecydować się na jedną z nich i używać konsekwentnie.

Na zakończenie chciałbym jeszcze podzielić się jedną refleksją. Proszę jednak traktować ją nie jako krytykę (bowiem Autorka zastrzegła w innym miejscu – s. 157, że ma na myśli perspektywę ruską, a nie swoją), ale raczej uwagę ogólną, dotyczącą zauważalnego w naszych opracowaniach pewnego rodzaju, co prawda orientalnego (z racji na zainteresowania bizantynologiczne bądź sławistyczne), lecz jednak – europocentryzmu. Dobrze bowiem rozumiem, że z punktu widzenia paleosławistów (i bizantynologów) kraje *Slavia Orthodoxa* wydają się nie tylko bliskie, ale również istotne dla historii średniowiecza, jednak w kontekście gospodarczym, a także szeroko pojętej wymiany kulturalnej w interesującej nas epoce trudno nazwać Arabię Południową obszarem egzotycznym czy peryferyjnym (s. 91). To raczej Bałkany i Ruś były peryferiami ówczesnego świata, a znajdująca się na istotnych szlakach z Indii do Egiptu i Syrii Arabia Południowa w samym centrum.

Tych kilka powyższych uwag nie zmienia faktu, że mamy do czynienia z kolejną istotną publikacją Zofii A. Brzozowskiej, wzbogacającą naszą wiedzę na temat dziedzictwa obszaru *Slavia Orthodoxa* w kontekście jego kontaktów nie tylko z cesarstwem bizantyńskim, ale także regionami pozostającymi przez wiele wieków w orbicie zainteresowania (i wpływów) Konstantynopola.

---

i najprawdopodobniej nie tworzyli oni w tych miastach zorganizowanych gmin. Wielu przyjęło chrześcijaństwo na terenach Syrii. Niektórych oskarżano, jak np. ‘Usmana ibn al-Huwajrisa czy też Abu ‘Amira al-Rahiba, o współpracę z Bizantyńczykami. Jak podają źródła muzułmańskie, ten ostatni miał prosić samego Herakliusza o pomoc, ponieważ nie chciał zmian, których dokonywał Muhammad w Medynie, bojąc się, że zagrazi to swobodzie wyznawania chrześcijaństwa. Więcej na ten temat zob.: G. Osman, *Pre-Islamic Arab Conquest to Christianity in Mecca and Medina: An Investigation into the Arabic Sources*, „The Muslim World” 2005, t. 95, s. 67-80.

Bibliografia

Abbott N., *Women and the State in Early Islam*, „Journal of Near Eastern Studies” 1942, t. 1.

Abbott N., *Women and the State on the Eve of Islam*, „American Journal of Semitic Languages and Literature” 1941, t. 58.

Abbou Hershkovits K., *Women Converts and Familial Loyalty in the Time of the Prophet Muhammad b. Sa'd*, [w:] *Conversion to Islam in the Premodern Age: A Sourcebook*, ed. N. Hurvitz, Ch. S. Sahner, U. Simonsohn, L. Yarbrough, Berkeley 2020.

Akhmetova E., *Women in Islamic Civilisation. Their Rights and Contributions*, „Islam and Civilisational Renewal” 2017, t. 7.

Akhmetova E., *Women's Rights. The Qur'anic Ideals and Contemporary Issues*, „Islam and Civilisational Renewal” 2015, t. 6.

Ball W., *Rome in the East. The Transformation of an Empire*, London 2016.

Baugh C., *Revolting Women? Early Kharijite Women in Islamic Sources*, „Journal of Islamic and Muslim Studies” 2017, t. 2.

Bryce T., *Ancient Syria. A Three Thousand Year History*, Oxford 2014.

Bukhari S.A.Gh., *Role of Women in the Development of Islamic Civilization*, „Jihat al-Islam” 2012, t. 5.

Cecota B., *Nie tylko Grecy. Obcy we wczesnobizantyńskim Konstantynopolu*, [w:] *Z badań nad wczesnobizantyńskim Konstantynopolem*, red. M.J. Leszka, K. Marinow, A. Kompa, Łódź 2011.

Cook D., *Women fighting in Jihad?*, [w:] *Female, Terrorism and Militancy, Agency, Utility and Organisation*, ed. D. Cook, New York 2008.

Dodgeon M.H., Lieu S.N.C., *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226-363. A Documentary History*, London 2002.

Elius M., *Islamic View of Women Leadership as Head of the State. A Critical Analysis*, „The Arts Faculty Journal” 2010-2011, t. 4.

Jakub Curtaweli, *Męczeństwo św. Szuszanik*, tłum. E. Biedka, [w:] *Męczennicy pierwszych wieków chrześcijaństwa*, wst., oprac. i wyb. tekstów M. Starowieyski, Kraków 2020.

Jones A.H.M., *The Later Roman Empire 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, vol. I, Oxford 1964.

Koehler B., *Female Entrepreneurship in Early Islam*, „Economic Affairs” 2011, t. 31.

Mechert Ch., *Whether to keep Women out of the Mosque. A Survey of Medieval Islamic Law*, [w:] *Authority, Privacy and Public Order in Islam. Proceedings*

of the 22nd Congress of L'Union Europeenne des Arabisants et Islamisants, ed. B. Michalak-Pikulska, A. Pikulski, Leuven 2006.

Nawab S., *The Contribution of Women to Muslim Society. A Study of Selected Autobiographical and Bibliographical Literature*, MA Thesis, Faculty of Arts Rand Afrikaans University 1997.

Nawrócenie Kartlii (Mokcewaj Kartlisaj), ze starogruz. przeł. i przyp. op. D. Kolbaja, wst. M. Lordkipanidze, Warszawa 1995.

Osman G., *Pre-Islamic Arab Conquest to Christianity in Mecca and Medina: An Investigation into the Arabic Sources*, "The Muslim World" 2005, t. 95.

Qasmi Sh.Z., Salafi M.T., *Question and Answers on the Mothers of Believers*, Darussalam, Riyadh-Lahore-Houston b.d.w.

Rapp Jr. S.H., *The Sasanian World through Georgian Eyes. Caucasia and the Iranian Commonwealth in Late Antiquity Georgian Literature*, London-New York 2016.

Roggema B., *The Legend of Sergius Bahira. Eastern Christian Apologetics and Apocalyptic in Response to Islam*, Leiden 2009.

Sechzer J.A., *Islam and Woman. Where Tradition Meets Modernity. History and Interpretations of Islamic Women's Status*, „Sex Roles: A Journal of Research is a global, multidisciplinary, scholarly, social and behavioral science journal with a feminist perspective” 2004, t. 51.

Shahid I., *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century*, Washington 1984.

Smith J.I., *Women, Religion and Social Change in Early Islam*, [in:] *Women, Religion and Social Change*, ed. Y. Yazbeck Haddad, E. Banks Findly, State University of New York 1985.

Speidel M.P., *The Roman Army in Arabia*, „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt”, T. II, Bd. VIII, Berlin-New York 1978.

Sulaimani F.A.A., *The Changing Position of Women in Arabia under Islam during the Early Seventh Century*, MPhil., University of Salford 1986

Toral-Niehoff I., *The Ibad of al-Hira: An Arab Christian Community in Late Antique Iraq*, [w:] *The Qur'an in Context Historical and Literary Investigations into the Qur'anic Milieu*, ed. A. Neuwirth, N. Sinai, M. Marx, Leiden-Boston 2010.

Vries B. de, *On the Way to Bosra. Arab Settlement in South Syria before Islam – the Evidence from Written Sources*, [w:] *Hereux qui comme Ulysses a fait un beau voyage. Movements of People in Time and Space*, ed. B. de Vries, N. Naguib, Bergen 2010.

Watt W.M., *Hanif*, [w:] *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_0264 [dostęp: 15.12.2021 r.].

Wiebke W., *Woman in Islam*, Princeton 1993.

Woods D., *The Saracen Defenders of Constantinople in 378*, „Greek, Roman and Byzantine Studies” 1996, t. 37.

Błażej Cecota
<https://orcid.org/0000-0002-4746-0325>
Uniwersytet Jana Kochanowskiego
Filia w Piotrkowie Trybunalskim
e-mail: blazej.cecota@ujk.edu.pl